

Seculariteitsregimes

Burgerschap, religie en moslimschap in Rotterdam, Leicester en Marseille

Samenvatting

West-Europese natiestaten waren ervan overtuigd dat zij hun ‘probleem’ met religie hadden opgelost door te kiezen voor seculariteit en voor de scheiding van invloedssferen. Het aldus ontstane evenwicht blijkt echter fragiel te zijn. Nu moslimmigranten zijn veranderd in moslimminderheden, is het kwetsbare en complexe evenwicht tussen religie en seculariteit, tussen privaat en publiek en tussen burger en politiek opnieuw instabiel geworden. Dit valt de moslimgroepen zeker niet ten volle aan te rekenen. In feite wordt dit probleem mede veroorzaakt door de fascinatie die natiestaten hebben met religie. De wederzijdse afhankelijkheid van deze twee is lastig en de dilemma’s die hieruit voortvloeien worden versterkt door de manier waarop natiestaten bepaalde ‘problematische’ bevolkingsgroepen en hun gedrag als ‘religieus’ aanmerken.

Omgaan met pluraliteit is een belangrijk element geworden van de alledaagse werkelijkheid in het grootste deel van Europa. Met de groei van het aantal Europese moslimburgers is het geven van een plek aan etnische, culturele en religieuze diversiteit door seculiere liberale natiestaten een belangrijke kwestie geworden. Hoe de overheid op zowel nationaal als lokaal niveau moslimminderheden ziet en hoe ze met hen omgaat hangt enerzijds af van haar specifieke opvattingen over de rol van religie in het sociale leven, zoals die voortvloeien uit het van kracht zijnde seculariteitsregime, en anderzijds van haar specifieke interpretatie van gelijkheid, zoals die ligt besloten in het burgerschapsbegrip. De term seculariteitsregime, die in dit boek geïntroduceerd wordt, zal hieronder nader uitgelegd worden. Omdat Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk seculiere staten zijn, is het belangrijk ons bij het beschouwen van de situatie van moslimminderheden en hun collectieve identiteit in deze landen de vraag te stellen: *Wanneer wordt religie een relevante categorie in discours en praktijk in de publieke en politieke sfeer, en met welke gevolgen?*

Terwijl een ieder tot op zekere hoogte weet wie ‘moslims’ zijn en wat onder ‘islam’ wordt verstaan, verschillen de opvattingen over wat dit nu precies impliceert. Bovendien wordt het begrip ‘moslim’ niet alleen gebruikt als vorm van identificatie door anderen, maar ook als zelfidentificatie. Deze etiketteringen sluiten elkaar niet noodzakelijkerwijs uit, maar zij vormen gezamenlijk een

belangrijk veld waaraan allen die deelnemen aan deze betekenisconstructie een bijdrage leveren: een veld van moslimschap. Het begrip ‘moslimschap’ wordt in deze studie geïntroduceerd en uitgewerkt. Het beslaat het dialectische cluster dat ontstaat op het punt waar discours en praktijk elkaar ontmoeten en het wordt gezien zowel vanuit het perspectief van de betreffende gemeenschappen, die het label ‘moslim’ op zichzelf betrekken, als vanuit dat van overheid en *civil society*, die ieder het label ‘moslim’ voor eigen doeleinden hanteren. Alle actoren die een rol spelen in deze ingewikkelde kwestie hebben met elkaar gemeen dat zij bijdragen aan de constructie van een generiek, breed concept van moslimschap. Daarom luidt de tweede centrale vraag in deze studie: *Hoe wordt moslimschap geconstrueerd op het punt waar nationale en lokale overheden en lokale gemeenschappen elkaar ontmoeten?*

Om de rol van religie in moderne liberale natiestaten te duiden, wordt in dit boek de literatuur waarin de brede trend naar secularisatie wordt beschreven gecontrasteerd met een aantal kritische benaderingen van die trend. Daarnaast is de literatuur bestudeerd over het ontstaan van de natie en het belang van het begrip van burgerschap, voornamelijk in reactie op en als tegenpool van de religie en haar instituties. Om die reden is de geconstrueerde en afhankelijke aard van de natie en haar bevolking hier vooral geplaatst in het licht van het onderscheid tussen religie en politiek. Seculariteit en burgerschap zijn centrale begrippen in deze studie. De manier waarop seculariteit vandaag de dag wordt begrepen en beleefd bouwt voort op de seculariseringstheorie, die veronderstelt dat:

- moderniteit religieuze ontgoocheling en de triomf van rationaliteit veroorzaakt;
- religie en andere levenssferen functioneel en structureel gescheiden zijn;
- religie slechts van beperkte invloed is op het individuele en collectieve leven.

Seculariteit is opgevat als een begrip dat uitdrukkelijk verwijst naar religie en dat tevens daarvan afhankelijk is (zie ook Asad 2003). Hoewel de moderne samenleving claimt seculier te zijn, zijn haar oorsprong en principes niettemin onlosmakelijk verbonden met religie. Daarnaast ondersteunt religie hedendaagse sociale structuren en politieke claims, waardoor haar invloed verder reikt dan de terreinen van de samenleving die haar juist zouden moeten inkapselen. Burgerschap is hier opgevat als het concept dat de grenzen van een nationale gemeenschap definieert en aangeeft wie al dan niet niet hiertoe behoren. Aldus transformeert burgerschap universele idealen in

burgerrechten en –plichten die verbonden zijn met de natiestaat, waardoor deze betekenis, een stem en inhoud krijgen (Arendt 1958).

De toegevoegde waarde van deze studie is dat zij zich bezig houdt met *etic* en *emic* categorieën van wat wordt gezien als moslim-zijn, en impliciet van wat wordt gezien als religieus-zijn, op verschillende plaatsen en in verschillende tijden. Op basis hiervan laat dit boek zien hoe deze uiteenlopende posities ten opzichte van het label moslim elkaar op uiteenlopende niveaus beïnvloeden en veranderen. Het beoogt bij te dragen aan de antropologie van seculariteit, waarvan Talal Asad (2003) de grondlegger is. Hiermee combineert dit boek een vergelijkend perspectief met aandacht voor:

- contexten en samenhang tussen verschillende niveaus van de samenleving;
- verschillende betekenisframes en betekenisformaties;
- verschillende actoren die betrokken zijn bij het vormen van discoursen en praktijken.

Dit werk kan eveneens gelezen worden als een empirische test en een toepassing van Taylor's ideeën over het seculiere als onderdeel van de moderne sociale verbeelding (2007). Geïnspireerd door zijn werk richt ik mij op verschillende seculiere contexten die zowel *top-down* als *bottom-up* gevormd en geïnterpreteerd worden. Meer dan Taylor richt ik de aandacht op de politieke context waarin het seculiere ingebed is en op het gebruik van het seculiere in de bestuurlijke praktijk.

De verschillende analyseniveaus die in deze studie gehanteerd worden zijn tamelijk complex. Enerzijds is er de nationale staat, waarbinnen seculariteit en burgerschap zich op ideologisch niveau ontwikkelen en hun neerslag vinden in rechtsregels. Anderzijds is er het lokale niveau, waarop als gevolg van decentralisatie van overheidstaken de interpretatie en de toepassing van regels veelal plaatsvindt. Tenslotte zijn er de moslimminderheden, die ook een beroep doen op seculariteit en burgerschap en hierop collectief religieus geïnspireerde kritische claims kunnen doen gelden. Hoewel de tegenstelling tussen West en Oost en de negatieve bijzondere aandacht voor de islam niet nieuw zijn, maar een relatief permanent kenmerk vormen van de geschiedenis van het westerse denken (Wheatcroft 2004), kunnen moslims tegenwoordig claims leggen vanuit hun positie als burgers van westerse natiestaten. Moslimminderheden voelen de kwetsbare en beladen balans tussen het religieuze en het seculiere: aangezien overheden en *civil society* hen in toenemende mate aanspreken op hun religie, benadrukken zij hun religieuze zelfidentificatie.

Deze uiteenlopende contexten vragen om een gevarieerd gebruik van data. Ten eerste heb ik

op basis van bestaande literatuur de veranderingen in houding ten opzichte van religie en van moslimimmigranten verkend om hiermee een historisch perspectief te verkrijgen. Ook heb ik nationale beleidsdocumenten, adviezen en rapporten geanalyseerd uit Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De hierin verwoorde opvattingen worden vaak verder uitgewerkt op lokaal niveau. Daarom heb ik ten tweede ook lokaal beleid geïnventariseerd dat direct of indirect van invloed is op moslimgroepen, hun behoeften en de problemen die zij ervaren in de multiculturele steden Rotterdam, Leicester en Marseille. Ik heb ook de beleidsuitvoering bestudeerd, met nadruk op de implicaties van toekenning van het label moslim. De in deze studie onderzochte periode reikt van 1998 tot 2008. Ten derde heb ik door etnografisch veldwerk in elk van de drie genoemde steden *grassroots* initiatieven onderzocht die iets zeggen over de omgang van die steden met moslimschap. Dit etnografische veldwerk is verricht door participerende observatie en door interviews met lokale ambtenaren, maatschappelijke organisaties en belangenbehartigers van moslims.

Bevindingen veldwerk in Rotterdam, Leicester en Marseille

Natiestaten dragen bij aan de ontwikkeling van de moslimidentiteit via hun controlemechanismen, zoals hun discours en hun beleidsprocessen rond seculariteit, radicalisering, integratie en assimilatie. Zij voegen bepaalde kenmerken toe aan het label 'moslim' en dragen hierdoor bij aan de vorming van het veld 'moslimschap' vanuit een van macht doortrokken perspectief. In hun discours verbinden natiestaten moslims met hun eigen doeleinden, praktijken en bevolking en dit verband dwingt moslims als het ware zich hiermee ook in te laten. Moslimminderheden delen een terrein van moslimschap dat verschillende vormen van kennis weerspiegelt welke bovenal haar oorsprong vindt in de verschillende posities ten opzichte van macht. Terwijl de natiestaat de ideologie van staat en natie uitdraagt op het nationale niveau, is het lokale niveau meer gericht op pragmatische vormen van probleemoplossing.

In Rotterdam wordt burgerschap gebruikt als middel om meer publieke betrokkenheid in de stad als geheel en ook op buurniveau te bewerkstelligen. Het idee van een gedeelde lokale identiteit gebaseerd op principes die op het niveau van de natiestaat worden gedeeld is een middel dat verondersteld wordt verantwoordelijkheidsgevoel op te roepen. Alleen degenen die dit idee onderschrijven, worden volgens deze logica als 'echte' burgers beschouwd. Aspirant-burgers kunnen betrokken raken in de *polis*, die gebaseerd is op het principe van burgerschap als vorm van gelijkheid.

Echter, degenen van wie wordt verondersteld dat zij nog niet over de vereiste eigenschappen beschikken zoals die aan deze gelijkheidsopvatting ten grondslag liggen, zouden moeten worden verplicht een contract af te sluiten. Deze benadering is gestuit op verzet van de moslimbevolking en haar vertegenwoordigers. Als men het al eens zou kunnen worden over regels voor gedrag en sociale interactie, dan zouden de inspanningen om tot een grotere betrokkenheid te komen gelijkelijk over de gehele bevolking moeten worden verdeeld. Alleen zo'n verdeling kan de basis vormen voor werkelijke gelijkheid, zo redeneren Rotterdamse moslims. Zij zien burgerschap veeleer als middel om binnen de natiestaat een plek te verwerven, dan als het onderschrijven van een stelsel van normen en waarden. In hun optiek kan het principe van burgerschap vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden: burgers kunnen ook vanuit een religieus perspectief bijdragen en participeren, oftewel vanuit de plichten van de gelovige. De motivering voor bepaald gedrag kan per bevolkingsgroep verschillen, zelfs als hun [feitelijk](#) gedrag sterk vergelijkbare effecten heeft.

In Leicester verwijst het burgerschapsdiscours alleen naar het lidmaatschap van de lokale gemeenschap, terwijl het bereiken van sociale cohesie op gemeenschapsniveau is aangewezen als één van de hoofddoelstellingen van het stedelijk beleid. Actieve burgers vormen het droombeeld van de lokale autoriteiten; de gedroomde burger koestert diversiteit en neemt deel aan allerlei projecten en programma's. Burgers zelf doen een beroep op burgerschap als de gelijke verdeling van middelen aan de orde komt en als 'dubbele migranten' van koloniale en moslimachtergrond de aandacht vestigen op het feit dat zij ooit burgers van het *Empire* waren. Binnen deze traditie wordt burgerschap niet gezien als strijdig met interne diversiteit, maar is het juist bedoeld om diversiteit mogelijk te maken door een onderscheid aan te brengen tussen de verschillende dimensies ervan.

In Marseille is burgerschap in de eerste plaats verbonden met een discours over integratie en participatie. Het belangrijkste vehikel van burgerschap is hier partnerschap, waarbij burgerschap werkt als bindmiddel ter versterking van de sociale cohesie. Omdat de lokale overheid gelijkwaardige en actieve participatie ziet als sleutel tot een actief burgerschap dat individuele burgers de ruimte geeft voor zelfexpressie, zijn onderwijs en culturele activiteiten steeds belangrijker beleidsterreinen geworden. Integratie wordt hier gezien als middel tegen sociale uitsluiting, dat dient te worden bereikt met steun van maatschappelijke organisaties, essentiële intermediairs bij participatiebevordering en de vorming van consensus. Dit vertegenwoordigingsmechanisme is echter gebaseerd op een ideaal van burgerschap dat vooral elites bereikt, zodat men vraagtekens kan plaatsen bij de representativiteit ervan ten aanzien van de betrokken populaties en hun diversiteit.

Alle drie steden roepen op tot een actief burgerschap gebaseerd op participatie en zij aarzelen niet om organisaties, vertegenwoordigers en/of burgers van religieuze huize bij het bestuur of bij de beleidsuitvoering te betrekken. De drie steden werken bij voorkeur met vertegenwoordigende organen die namens bepaalde gemeenschappen spreken, meestal organen die zij representatief achten voor 'de' moslimgemeenschap. Deze benadering blijkt nogal eens problematisch, omdat heterogeniteit en niet homogeniteit de stedelijke moslimgemeenschappen karakteriseert, en omdat het proces van vertegenwoordiging vaak moeizaam is. Door het aanwijzen van bepaalde organen als representatief kunnen hele gemeenschappen worden vergeten of gemarginaliseerd, hetgeen reeds bestaande spanningen en concurrentievormen tussen de verschillende moslimgemeenschappen kan versterken.

Terwijl lokaal beleid en de uitvoering ervan in alle drie onderzochte steden vragen om actief burgerschap door middel van burgerparticipatie, heeft elk van de drie hierbij verschillende doelgroepen in gedachten. Rotterdam zet in op burgers, in het bijzonder moslimvrouwen, terwijl Leicester de maatschappelijke organisaties oproept tot samenwerking met de lokale overheidsinstellingen en Marseille de elites oproept om als intermediair op te treden tussen 'hun' gemeenschappen en de lokale autoriteiten. Dit verklaart ook de verschillen in de wijzen waarop burgers de facto worden toegerust voor participatie en in de terreinen die als geschikt voor participatie aangemerkt worden.

Het onderzoek heeft ook verschillende kenmerken van seculariteit voor het voetlicht gebracht: een gepolitiseerde seculariteit, geïnspireerd door secularisme in Nederland, een selectieve seculariteit in het Verenigd Koninkrijk, en een voorkeursseculariteit, paradoxaal en katholiek in Frankrijk. Hoewel elk van deze aspecten is besproken in relatie tot de specifieke geografische locaties, zien we ze in alle drie steden ook in samenhang naar voren komen, zij het dat hun onderling gewicht van stad tot stad varieert. In Nederland zien we een morele paniek, veroorzaakt door de komst van de islam, in combinatie met een voor Rotterdam specifieke *gender*benadering. Het Verenigd Koninkrijk tenslotte laat een door veiligheidsoverwegingen geobserveerde visie op radicalisering zien, gekoppeld aan een pluraal, diversiteitsgeoriënteerd en multicultureel Leicester. In Frankrijk zijn deze seculariteitsregimes getransformeerd en aangepast aan de nationale en lokale omstandigheden door een algemene blindheid ten opzichte van religie, gekoppeld aan de wens om van Marseille een gastvrije, multiculturele stad te maken. Op het kruispunt van al deze combinaties

wordt moslimschap uiteindelijk door seculariteitsregimes gevormd, evenals door het handelen van moslimgroepen en -gemeenschappen die in de betrokken steden leven.

Moslimschap in Rotterdam is tot nu toe vooral reactief geweest, steeds opererend in reactie op de politieke en bestuurlijke context. Beleid en beleidscontexten hebben meer impact gehad dan initiatieven van onderop uit de samenleving. Niettemin heeft hun samenspel wel degelijk geleid tot een opkomende collectieve identiteit onder moslims die naar mogelijkheden tot groei en zelfexpressie zoeken. Moslimschap zoals van onderop gedefinieerd, legt sterk de nadruk op een veranderde religiositeit, aangepast aan de eisen van een moderne samenleving: vervuld van zelfreflectie, sociaal activisme en sociale betrokkenheid, en gekenmerkt door het maken van individuele keuzes op het punt van gewetensvrijheid en mate van religiositeit. Stigmatisering, sterke *top-down* benaderingen en etikettering als ‘anders’ worden steeds nadrukkelijker bestreden en zelfs afgewezen door de moslimminderheden.

Moslims in Leicester construeren moslimschap rond het idee van religie als een positieve sociale kracht, ondanks het seculiere karakter van de samenleving. Zo worden uiteenlopende samenwerkingsverbanden gesloten rond diverse thema's en in verschillende constellaties, waarbij groepen en individuen met religieuze achtergrond telkens weer op andere wijze worden betrokken. Moslims in Leicester zijn verongelijkt over het aanwijzen van cultuur en religie als schuldigen aan een probleem dat in essentie economisch is. Met nadruk wijzen zij erop dat ongelijkheid ook kan bestaan in een samenleving die heeft leren omgaan met diversiteit en zij trekken ten strijde tegen wat zij schadelijke retoriek achten. Moslims die in deze studie betrokken waren, voelen zich gemengd doordat hun religie blootstaat aan kritiek uit vele hoeken: andere moslimgemeenschappen kunnen telkens weer hun zuiverheid betwifelen, terwijl de staat telkens weer hun gematigdheid in twijfel kan trekken.

Moslimschap in Marseille blijft een privézaak, zelfs in zijn collectieve vormen. Zodra men het geloof op zichtbare wijze wil gaan praktiseren, worden voorwaarden opgelegd. In het voorbeeld van de moskee van Marseille hebben we gezien dat het de omvang van het project is die als het grootste probleem beschouwd wordt, en pas daarna het feit dat het om een religieuze instelling gaat, die eigenlijk zo veel mogelijk op een seculiere instelling zou moeten lijken. De concurrentie en rivaliteit tussen moslimgemeenschappen leiden tot een conflictueus moslimschap, aan de ene kant beïnvloed door de strijd voor sociale en politieke legitimiteit van uiteenlopende groepen, en aan de andere kant

gevormd door lokale politieke belangen. Terwijl sommige zelforganisaties strijden voor lokale zichtbaarheid en invloed, vinden andere moslims dat hun initiatieven gekaapt worden en worden getransformeerd tot politieke projecten. Dit leidt tot wantrouwen tussen de gemeenschappen onderling, en tussen de gemeenschappen en de lokale autoriteiten.

Conclusies: Burgerschap, seculariteit en moslimschap

Onder invloed van wereldwijde ontwikkelingen en gebeurtenissen die op nationaal en lokaal niveau hun weerklank vinden, benaderen overheden en maatschappelijke organisaties moslims steeds meer op basis van hun religiositeit. Dit betekent dat men vrijwel alles wat deze bevolkingsgroepen doen als een uitdrukking van hun geloof is gaan zien. Dit heeft de omgang met deze groepen en met hun verlangens om een plek te krijgen er niet eenvoudiger op gemaakt, juist vanwege het seculiere karakter van de natiestaten waarvan zij inmiddels het lidmaatschap hebben verworven, vaak zelfs in de vorm van het staatsburgerschap.

In dit boek maak ik duidelijk dat seculariteitsregimes en burgerschap, beide geworteld in de moderne sociale verbeelding, essentieel zijn voor het begrijpen van de positie van Europese moslims op dit moment. Ik benadruk dat ik moslimschap een passend begrip acht om de grote verscheidenheid aan posities te omvatten die verschillende actoren construeren ten aanzien van moslims en het moslim-zijn, alsook de veelheid aan mogelijke houdingen ten opzichte van deze constructies. Nog belangrijker is dat in dit boek verwoorde inzichten de kans bieden om rol en plaats van religie in de moderne samenleving opnieuw te overdenken en te evalueren. De uitkomsten laten ons de innerlijke strijd zien die religieuze minderheidsgroepen doormaken, terwijl als gevolg hiervan hun relatie met het transcendente afneemt.

West-Europese natiestaten kijken naar moslimmigranten of –minderheden vanuit twee subjectiveringsparadigma's: ten eerste door anders-zijn te definiëren in termen van religie, en ten tweede door anders-zijn te filteren door het paradigma van burgerschap. Eén van de inzichten van dit boek is dat een focus op burgerschap en seculariteit als twee gescheiden entiteiten onbevredigend is. Burgerschap en seculariteit krijgen beide vorm in een machtsveld en worden gebruikt voor bestuursdoeleinden. In Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk wordt religie begrepen en geregeerd door seculariteitsregimes. Seculariteitsregimes, een begrip waaraan in dit boek vorm is

gegeven, zijn normatieve systemen die gebouwd zijn op een scheiding tussen het immanente en het transcendente, het religieuze en het seculiere. Dit onderscheid is een historisch construct dat in elk van de drie bestudeerde landen geworteld is in de specifieke verhouding tussen religieuze instituties en de staat. Daarnaast hebben seculariteitsregimes een politieke kant. Omdat seculariteit aan de basis ligt van de natiestaat, weerspiegelen interacties van de staat met religie noodzakelijkerwijs een bepaalde machtsverhouding.

Als onderdeel van de moderne sociale verbeelding beïnvloeden seculariteit en ook burgerschap op een overkoepelende, tevens redelijk abstracte manier de houding tegenover godsdienst in het algemeen en de bestudeerde groeperingen in het bijzonder. Daarnaast werken ze ook als instrumenten van bestuur. Burgers zijn echter niet alleen ontvangers van verschillende bestuursmethoden maar zij beantwoorden deze ook met verschillende praktijken en discoursen. Zo geven zij ruimte aan gevarieerde uitingen en interpretaties van burgerschap, seculariteit en religie. Nogmaals zij benadrukt dat het door het voortdurend treffen en onderhandelen met burgers als subjecten en objecten van de natiestaat is, evenals door de betrokkenheid van de staat met hun religiositeit, dat religie (in elk geval ten dele) als een betekenisveld gevormd is. In dit veld maken vele actoren, waaronder de staat (op verschillende niveaus) en religieuze burgers zelf, duidelijk wat het betekent om religieus te zijn en zich daaraan te verbinden. Nog belangrijker is vast te stellen dat seculariteit, religie en burgerschap drie begrippen zijn die nooit met elkaar verenigd zullen kunnen worden, omdat zij in oppositie tot elkaar gevormd zijn. Terwijl seculariteit en religie onderling afhankelijk zijn en elkaar definiëren, staan zij tegelijkertijd in een indirecte relatie tot elkaar. Burgerschap op zijn beurt definieert de relatie tussen het individu en de (seculiere) natiestaat, en schuift de natie naar voren als een exclusieve ontvanger van loyaliteit en lidmaatschap. Door een immanente rangorde voor te stellen formuleert burgerschap, zich beroepend op seculariteit, twee belangrijke spanningsvelden voor religieuze burgers.

Hetzelfde mechanisme dat subjecten creëert is ook het startpunt van subjectiviteit en *agency* – de discoursen en praktijken die het subject een naam geven, zijn dezelfde als die welke in de constructies van het zelf van het subject besloten liggen. Dit dialectisch proces van identificatie en identiteit laat zien dat, terwijl identiteitsvorming beïnvloed wordt door discoursen en praktijken met definiërmacht, identificatie met de bestaande discoursen en praktijken niet alleen een passief proces is. Religieuze burgers zijn noch passieve ontvangers, noch slachtoffers van hun omgeving, maar zij creëren actief hun eigen identiteit en hervormen de discoursen en praktijken die hun

aangaan. In het proces van zelfformatie en –constructie gebruiken zij labels, namen en categorieën die *top-down* verkregen zijn, en die zij vervolgens creatief verbinden met *bottom-up* labels, categorieën en namen. Deze verschillende posities hebben noodzakelijkerwijs invloed op de manier waarop sociale omgevingen gevormd en verklaard worden, maar elk ervan belicht een ander aspect van de sociale werkelijkheid.